

Մ. Մ Կ Ր Յ Ա Ն

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԳԱՂԱՓԱՐԸ ՈՒ ՆՐԱ ԾՆԱԾ ՀԵՐՈՍՆԵՐԸ
V ԴԱՐԻ ՀԱՅ ՊԱՏՄԻՉՆԵՐԻ ԳՈՐԾԵՐՈՒՄ

9(47.925)

5177.

5-80	54725	5177
26	56	380

9/47915/143

~~15-80~~

Մ. Մ Կ Ր Յ Ա Ն

ՄՅՈՒԳԱՍԾ Է 1961 թ.

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՊԱԶՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԳԱՂԱՓԱՐԸ ՈՒ ՆՐԱ ԾՆԱԾ ՀԵՐՈՍՆԵՐԸ
V ԴԱՐԻ ՀԱՅ ՊԱՏՄԻՉՆԵՐԻ ԳՈՐԾԵՐՈՒՄ

A II
33864

5777

М. М К Р Я Н
ИДЕЯ ЗАЩИТЫ ОТЕЧЕСТВА И СОЗДАННЫЕ
ЕЮ ГЕРОИ У АРМЯНСКИХ ИСТОРИКОВ
ПЯТОГО ВЕКА

(На армянском яз.)

Издание Ереванского Госуд. Университета
им. В. М. Молотова

Հ. Ֆ. 0128, պատկեր 741, տիր. 300. Ստորագրվել է տպելու 6/1 1948 թ.
ՀՍՍՌ Ժողովրդականության կից թերթերի և տպագրերի տնօրեն, Երևան

Մ. ՄԿՐՅԱՆ

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԸ ՈՒ ՆՐԱ ԾՆԱԾ ՀԵՐՈՍՆԵՐԸ ԾՐԴ ԴԱՐԻ ՀԱՅ ՊԱՏՄԻՋՆԵՐԻ ԳՈՐԾԵՐՈՒՄ

Հինգերորդ դարում հայ գրականության սկզբնավորումը և մտավոր կյանքի ուժգին վերելքը արդյունք էր հենց հայրենիքի պաշտպանության մեծ գաղափարի:

Երկրի համար ծանր փորձությունների այդ ժամանակաշրջանում հայրենիքի պաշտպանության գաղափարը ուժեղ կերպով համակել էր ողջ ժողովրդին: Անհրաժեշտ էր հակահարված տալ Հայաստանի անկախության ոչնչացմանը ձգտող Սասանյան բռնակալների ոտնձգություններին: Վանաձաղուն թագավորը, Մեսրոպ Մաշտոցը և շատ ուրիշ պետական-քաղաքական գործիչներ շատ լավ հասկանում էին, որ այն ժամանակ քրիստոնեական կրոնը կարևոր նախադրյալ էր ժողովրդին համախմբելու և դիմադրության ոգին բարձր պահելու համար, մի բան, որ հասկանում էին նաև Սասանյանները, ուստի ամեն մի հնար գործադրում էին, որ դուրս մղեն այդ կրոնը և հայերին զրապաշտական դարձնեն:

Բայց հայ եկեղեցիներում ժամասացությունը ասորերեն կամ հունարեն լեզուներով էր կատարվում. կրոնական գրքերը նմանապես այդ լեզուներով էին, որոնք անմատչելի էին նույնիսկ աղնավականների մեծամասնության համար: Քրիստոնեական կրոնը, ինչպես հարկն էր, դեռ չէր արմատավորվել իսկ որոշ շրջաններում նույն իսկ շարունակում էին հին հեթանոսական աստվածներին պաշտել: Պետք էր անմիջապես եռանդուն միջոցների գիմել հայերեն լեզվով դրականություն, ի հարկե, առաջին հերթին կրոնական գրականություն ստեղծելու համար: Պատմական այդ մեծ խնդիրը հայ պետությունը կարողացավ իրագործել: Վահրիճի կրած անհաջողությունից հետո թագավորի խնդիրքով հայերեն տառեր և գրականություն ստեղծելու դժվարին

աշխատանքները իր վրա է վերցնում ժամանակի մեծագույն գիտական և հասարակական գործիչ Մեսրոպ Մաշտոցը և հաջորդութեամբ ավարտում:

Հայերեն գրականութունը հայրենիքի պաշտպանութեան համար ահագին նշանակութուն ունեցավ. դրան մի վճռական և ուժգին հարված էր Սասանյան թագավորների զավթողական ծրագրերին, քանի որ հայ ժողովրդի գաղափարական համախորմբական հզոր գինք հանդիսացավ. իսկ այդ գինքի ամենաազդեցիկ տեսակը մեր պատմիչ գրողների աշխատութուններն էին:

Ծրդ դարի հայ պատմիչ-գրողներն իրենց ժամանակաշրջանի համաշխարհային գրականութեան ու կուլտուրայի ամենախոշոր ներկայացուցիչներից էին. նրանք հին հունական անտիկ պատմագրութեան լավագույն արագիցիդաները պահպանեցին և նոր որակի հասցրին, և այդ աչն ժամանակ, երբ Եվրոպայում դրանք խստորեն մերժվում էին: Ծրդ դարի պատմիչները մեր մյուս գրողներից առավել ցայտուն և խորը արտահայտիչներն են հայրենիքի պաշտպանութեան մեծ գաղափարի: Նրանք ջերմ հայրենասերներ են և ժողովրդի ազատութեան ու անկախութեան նախանձախնդիրներ. նրանց խորթ է ֆեոդալական աշխարհայացքի նեղութունն ու սահմանափակութունը:

Հայ առաջին պատմիչ Ագաթանգեղոսը իր «Հայոց պատմութեան» մեջ նկարագրում է Տրդատ Երրորդի թագավորութեան շրջանը և հայերի դարձը՝ քրիստոնեութունն ընդունելը: Երկրի պաշտպանութունն այն ժամանակ, ինչպես տեսնուք, պահանջում էր, որ քրիստոնեութունն ավելի արժատավորվի. դրա համար պետք էր նաև այդ կրոնի հեղինակութունը բարձրացնել, իսկ այդ կարողացավ անել հենց Ագաթանգեղոսը: Նա իբրև իրական պատմութեան ներկայացրեց Գրիգոր Լուսավորչի լեգենդը և հայերի դարձը կապեց աստվածային հրաշքների հետ: Այդ բոլորը միջնադարյան մարդու մտածողութեան վրա կարող էին անշուշտ մեծ ազդեցություն թողնել: Այնուհետև, Ագաթանգեղոսը էպիկական զրույցներն օգտագործելով, Տրդատի հսկայական ուժը և նրա քաջագործութուններն է նկարագրում, հատկապես գովելով նրան պաշտպանական նպատակով Սասանյանների դեմ մղած հաղթական կռիվների համար:

«Իսկ թագավորն Տրդատ զամենայն ժամանակս իւրոյ թագաւորութեանն աւերէր քանդէր զերկիրն. Պարսից թագաւորութեան և զաշխարհն Ասորեստանի աւերէր և հար-

կանէր ի հարուածս անհնարին: Վասն այսորիկ պատշաճեցան բանքս այս ի բանս կարգի առական, թէ խորեզմէն Տրդատ, որ սիգալովն աւերեաց զթումրս գետոց, և ցամաքեցոյց իսկ ի սիգալն յուրում զհորձանս ծովուց»։ Վասն զի սէգ իսկ էր առ հանդերձս և այլ ուժով պնդուիլեան, հաստութեամբ, բուռն ոսկերոք և յաղթ մարմնով, քաջ և պատերազմող անհնարին, բարձր և լայն հասակաւ, որ զամենայն ժամանակս կենաց իւրոց պատերազմեալ և առնէր մարտիցն յաղթութիւն»*)։

Իսկապէս, Ագաթանգեղոսը միայն սկիզբ է դնում հայ ժողովրդի պատմությունից վերցրած անցքերի նկարագրով հայրենիքի պաշտպանության գաղափարն արծարծելուն։ Այդ տեսակետից կլասիկ ամբողջական գործեր ստեղծեցին նրա հետնորդները։

Հայրենիքի պաշտպանության գաղափարն ավելի վառ արտահայտություն է գտել Փափսոս Բյուզանդի «Հայոց պատմության» մեջ։ Սա Ագաթանգեղոսի թողած տեղից շարունակելով հայ ժողովրդի պատմությունը՝ հասցնում է մինչև 4-րդ դարու վերջերը, մինչև 337 թիվը, երբ Հայաստանն իրենց մեջ բաժանեցին և իրենց գերիշխանության տակ առան Բյուզանդիան ու Պարսկաստանը։ Փափսոսի նկարագրած ժամանակաշրջանը լի է հերոսական անցքերով, հայ զորքի և զորավարների գործած սելսրազորություններով, դա մի շրջան էր, երբ հայ ժողովուրդը լարել էր իր բոլոր ուժերը ազատությունը և անկախությունը պահպանելու համար։ Այն ժամանակվա թագավորները՝ հայ Արշակունիները հետևողական քաղաքականություն էին տանում պետական իշխանությունը կենտրոնացնելու իմաստով, որն անշուշտ պրոգրեսիվ նշանակություն ուներ և կարող էր մեծ արժեք ունենալ երկիրն օտարերկրյա զավթիչներից պաշտպանելու

*) Իսկ թագավոր Տրդատը, իր թագավորութան ամբողջ ժամանակաշրջանում ավերում ու քանդում էր պարսից թագավորության երկիրն ու Ասորեստանը, ավերում էր և հակալիան հարվածներ էր հասցնում նրանց։ Սրա համար առաջվածք դարձած այն խոսքերը շատ հարմար են գալիս նրան, թէ լինելով սեգ Տրդատը, որ սիգալով ավերեց գետերի թմբերը և իր սիգալու ժամանակ ցամաքացրեց ծովերի հորձանքները, որովհետև սեգ էր հանդերձանքների մեջ, այլև ուժգնությամբ, ամբողջամբ, ուժով, ամուր ուկորներով, հաղթ մարմնով, քաջ էր և մեծ պատերազմող, հասակով բարձր էր և լայն, իր ամբողջ կյանքի ընթացքում պատերազմիով, միշտ մարտերից հաղթող էր դուրս եկած» (1914 թ. հրատ., էջ 71)։

գործում: Բայց այդ քաղաքականութիւնը ներքուստ ուժեղ դիմադրութեան հանդիպեց աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալների որոշ մասի կողմից, որը ճարպիկ կերպով օգտագործում էին արտաքին թշնամիները: Երբ Սասանյանները կամ Բյուզանդական կայսրները հարձակվում էին Հայաստանի վրա, սովորաբար նրանց գործակցում էր թագավորից ապստամբած այս կամ այն իշխանը, երբեմն էլ միքանիսը միացած: Արշակունիները չկարողացան մինչև վերջ դապել և ոչնչացնել ներքին կենտրոնախույս ուժերը, այլ իրենք զրկվեցին իշխանութիւնից. դա իհարկէ հետևանք էր ոչ թե նրանց քաղաքականութեան անճշտութեան, այլ այն բանի, որ այդ ուժերը միշտ օժանդակութիւն էին ստանում հարեան գորեղ պետութիւններից, որոնց անընդհափ ներխուժումները և հարվածները հանդիսաւ ու դադար չէին տալիս հայերին:

Փալստոս Բյուզանդը խոշոր հայրենասեր է. ուստի նա իր «Պատմութեան» մեջ մեծ տեղ է հատկացնում հատկապէս Մամիկոնյան իշխաններին, որոնք ընդհանրապէս համագործակցում էին Արշակունիներին և որոնք հայ զորքի ժառանգական սպարապետները լինելով, մեծ դեր էին կատարում թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին թշնամիների դեմ պայքարելու գործում: Փալստոսի համար սիրելի են Մամիկոնյանները և նա համաձայն է նրանց գործունեութեան հետ: Նրա «Պատմութեան» մեջ շատ են այնպիսի դրվագներ, որոնք ընդունելի կերպով արտացոլում են հայրենիքի պաշտպանութեան համար մղված պայքարը և այդ պայքարում Մամիկոնյանների կատարած դերը: Ահա դրանցից մի քանիսը:

Սոսերով Կոտակ թագավորը, երբ զբաղված էր մայրի ծառերի հուշակավոր անտառը տնկելու գործով, լուր է ստանում, որ պարսիկները մեծ պատրաստութեամբ մտել են Հեր և Զարեանդ գավառը, Թագավորը Բզնունյաց նահապետ Դատաբեին մի զորաբաժին հանձնելով ուղարկում է թշնամուն դիմադրավելու՝ մինչև զլիսավոր ուժերի ուղմի պատրաստվելը: Սակայն Դատաբեն գափաճանում է և անցնում պարսիկների կողմը: Այնուհետև, երբ հայերը սպարապետ Վաչե Մամիկոնյանի զլիսավորութեամբ ջարդում են ներխուժաներին, բռնում են Դատաբեին, բերում են թագավորի առաջ և քարկոծելով սպանում: Իսկ ինքը Վաչեն նալ նստելով մահում է Աղթամար կղզին և անձամբ ոչնչացնում է Դատաբեի ամբողջ ցեղը:

Արշակ թագավորն իմանում է, որ Մամիկոնյան տոհմի

տանուտեր Վարդանը պետութեան նկատմամբ դավադրական կապերի մեջ է մտել Սասանյան Շապուհ թագավորի հետ: Վարդանին վերացնելու գործը հանձն է առնում նրա եղբայր սպարապետ Վասակը: Սա փոքրաթիվ ուղեկիցներով դնում է Տայք երախանի բերդը, որտեղ ապրում էր Վարդանը: Վերջինս ոչինչ չկասկածելով՝ նրանց ընդունում է իբրև հյուերերի. և այն ժամանակ, երբ բերդի տակ գտնվող ձորակում հոսող գետակի ափին Վարդանն իր զուխն էր լվանում, Վասակի մարդիկ շոբերի տակին թաղցրած զենքերը հանելով՝ սպանում են նրան:

Արշակի որդին՝ Պապը տեղեկանում է, թե ինչպես Շապուհի կողմն անցած Հայր Մարդապետը գաղտնի մտել է պաշարված Արտազեսը բերդը և վերափորական խոսքեր ասել այնտեղ գտնվող Փառանձեմ թագուհուն՝ իր մորը: Պապը հրամայում է սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանին չարամահ անել նրան: Չմեղը Հայր Մարդապետը դուրս է գալիս շրջագայելու Տարոնում գտնվող իր կալվածքները, Մուշեղը նրան հրավիրում է նույն վայրում գտնվող իր Ողական ամրոցը խնջույքի: Երբ Մարդապետը մտնում է Ողական, Մուշեղի հրամանով զորականները բռնում են նրան, բռնողին մերկացնում և ձեռքերը ծնկների տակ կապելով տանում դնում են սառած եփրատի վրա: Այնտեղ յլախից մեռնում է Մարդապետը:

Ահա թե ինչպիսի վճռականություններ ու խստություններ Մամիկոնյան սպարապետները և Արշակունիները ոչնչացնում էին հայրենիքի դավաճաններին, բայց առավել աչքի են ընկնում նրանք արտաքին թշնամիների դեմ պայքարելու գործում: 4-րդ դարում բյուզանդական կայսրության և Սասանյան Պարսկաստանի դեմ մղած անընդհատ կռիվներում աչքի են ընկնում Մամիկոնյաններից Վասակը և նրա որդին Մուշեղը, իսկ Արշակունիներին՝ Արշակ 2-րդը և նրա որդին Պապը, որոնք Հայաստանի լիակատար անկախությունն էին ձգտում և դրա համար օրհասական պայքարի մեջ էին մտել հարևան երկու տերությունների դեմ:

Փալատոսը առելու թյամբ լցված լինելով հայրենիքի ազատության վրա ձեռք բարձրացնողների նկատմամբ, սիրով և գեղեցիկ մանրամասնություններով դեպքերի մեջ գծագրում է նրանց հակահարված ավողների հերոսական կերպարները: Վերցնելով մի քանի այդպիսի դեպքեր: Շապուհը պատերազմ է հայտարարում Բյուզանդական կայսրության և Արշակին հրավիրում է հայկական

զորքով մասնակցել հարձակման: Արշակը Շապուհից շուտ է հանում ձախառամարտի վայրը և նրա զաւաթան չսպասելով հարձակվում է բյուզանդական բանակի առաջապահ զորամասերի վրա ու հետ շարժւում: Երբ Շապուհն իր բանակով տեղ է հասնում, երեսանց շնորհակալութիւն է հայտնում կատարվածի համար, բայց զավազրարար ուզում է բռնել Արշակին: Սա իմանալով Շապուհի մտադրութիւնը՝ ամեն ինչ թողնելով, Վասակի հետ ծածուկ փախչում է Հայաստան և իրեն միանգամայն անկախ հայտարարում: Շապուհը Բյուզանդացիներին պարտութեան մատնելուց հետո, որոշում է դատաստան տեսնել Արշակի հետ: Հայերը մնում են մեն-մենակ Սասանյան Պարսկաստանի դեմ և հերոսաբար դիմապրում են Շապուհի ուղարկած բանակների հարձակումներին: Թե ինչպիսի ատելութիւն էին տածում հայերը գեպի բռնակալը և ինչպիսի ցասումով էին կոպում նրա դեմ, երեսում է օրինակ՝ հետևյալ գեպքից:

Մի անգամ Շապուհը ժողովելով «զգօրս իւր անթիվ և անհամար իրրե զավազ առ ափն ծովու և փիղս բազումս» երեք բանակի բաժանելով՝ երեք տարրեր տեղից միաժամանակ խուժում է Հայաստան: Այդ բանակներից մեկի գեմ կովոյ հայկական զորքի հրամանատարն էր սպարապետ Վասակի եղբայր Բագոսը՝ «որ ի զործ արութեան քաջ էր անհնարին»: Սա ջարդելով թշնամու հետակը գեմ է դուրս գալիս նրա փղերի գնդերին. այդտեղ նրան երեսում է արքունական նշաններ կրող և շքեղ զարդարված մի փիղ: Բագոսը կարծում է, որ թագավորը գտնվում է այդ փղի վրա, ուստի սուրը մերկացրած, իջնում է ձիուց և հետևում հարձակվելով՝ մտնում է փղի տակ ու սրով հարվածում նրա փորին: Վիթխարի կենդանին ընկնում է և իր ծանրութեամբ ձգւում հերոսին, որն արդար վրիժառութեան ծաւալից ինքնամոռացութեան մեջ ընկած չի կարողանում ժամանակին հեռանալ:

Ըստ փալստոսի, Շապուհն ալիլի քան քսաներեք անգամ տարրեր զորավարների հրամանատարութեամբ հարշուր հաղարներով բանակներ է ուղարկում Հայաստանը նվաճելու, որոնց, սակայն, Վասակը միշտ կոտորում ու հետ է շարժւում: Ահա այդ անվերջ կոիփներից միքանիսի սեղմ նկարագրերը:

«Եկն էհաս Հաղարաուռեխա՝ի զօրացն Պարսից, գալ այրեացաւեր առնել ՚ի հիմանց տապալել զերկիրն հայոց: Եւ զիմեալ ընդ երկիրն Աղձնեաց, կամեցաւ ծաւալել ընդ եր-

կիրն հայոց և ընդ ամենայն սահմանս նոցա: Ապա ելանէր Վասակ ընդ առաջ նորա հանդերձ մետաքսն հաղարաւ. հարկանէր սատակէր, և զզօրսն զմնացեալսն և զփախստական արկանէր յերկիրն Պարսից, և զհաղարաւութուն անդէն սպանանէր^{*)}:

«Յետ այսորիկ Բոյեկան մեծ նախարար Պարսից, և քառասուն բեւր ընդ նմա, գային հասնէին յԱտրպատական. կամէին ասպատակ առնել երկիրն Հայոց: Ապա զառաջեօք անդանէր Վասակ իւրով Հայաստան զնդաւն, հարկանէր զզօրսն ամենայն Պարսից, և զԲոյեկանն սպանանէր ի Թաւրէժն: Եւ այրէր անդ զապարանս Թագաւորին Պարսից. և գտեալ անդ զպատկեր Թագաւորին Պարսից, նետածից եղեալ՝ նետալից առնէր: Բայց միայն փախչէր Մերուժանն ընդ նոսա եկեալ^{**)}»:

«Զինդկապետ ոմն, զօրադուլս զօրացն Թագաւորին, հանդերձ իննսուն բիւրուն գայր հասանէր ի սահմանս Ատրպատականի: Ապա կանխէր և ելանէր ընդ առաջ նոցա Վասակ զօրաւայրն հայոց. անկանէր ի գիշեր ի վերա զակշին պարսկաց և հանէր ընդ սուր առ հասարակ զամենեւեան, և սպանանէր զզինդկապետն՝ ի մէջ բանակին: Բայց միայն ճողոպրեալ ապրեր Մերուժանն վատանշան^{***)}»:

^{*)} «Հայոց երկիրը հիմնիվոր անկու, այրելու և տապալելու և համար եկավ հասավ Պարսից զորքերից Հաղարավութաւորը. եւ պառօ շարժվելով դեպի Քղծնեաց երկիրը, կամեցավ տարածվել Հայաստանում: Սակայն Վասակը տա նրմեկ հաղար զորքով նրա դեմ դուրս գալով, հաղվածեց, ջախջախեց նրան ու զորքի մնացորդներն փախցրեց Պարսկաստան և այնտեղ սպանեց Հաղարավութաւորն: (1889 թ. հրատ., էջ 151):

^{**)} «Սըրանից հետո Պարսից մեծ նախարար Բոյեկան չորս հարյուր հաղար զորքով, գալով հասնելով Ատրպատական, կամենում էր ասպատակել Հայոց երկիրը. Բայց Վասակը յուր հայկական զնդով դեմ դուրս գալով նրան, հաղվածեց պարսկական ամբողջ զորքին և Թավրիսում սպանեց Բոյեկանին այնտեղ այրեց պարսից Թագաւորի ապարանքները և գտնելով պարսից Թագաւորի պատկերը, նշանակեալ դարձրեց այն և նետերով խոցեց: Նրանց հետ եկած Մերուժանը միայն փախավ» (էջ 157):

^{***)} Պարսից Թագաւորի զորքերի զօրավարներից մեկը, իննսուն բյուր զորքով գալիս հասնում է Ատրպատականի սահմանները: Բայց հայոց զորքերի զօրավար Վասակը, իմանալով այդ, նրանց ընդառաջ գնաց. գիշերին հարձակեց պարսից բանակի վրա և առհասարակ բոլորին սրի քաշելով, բանակի մեջ սպանեց զօրավարին: Միայն վատանշան Մերուժանը ճողոպրելով, ազատվեց» (էջ 159):

Պատերազմների նուշնիակ այս կարճ նկարագրություններին մեջ պարզ նկատվում է սպարապետ Վասակի ռազմական մեծ հմտությունը, վճռականությունը և արագաշարժությունը, հայրենիքի պաշտպանության զաղափարից ծնած նրա հերոսականությունը: Ինչպես երևում է դեպքերից, նա հաճախ կանխել է թշնամուն և նրան ջարդել է իր իսկ տերիտորիայում:

Կռիվների այս անընդհատ հորձանքի մեջ, իհարկե, կա որոշ չափազանցություն, ի հարկե, շատ բան պատմիչը վերցրել է ժողովրդական էպոսից: Բայց նրա մեջ կա նաև խորը ներքին ճշմարտություն. դա այն է, որ իսկապես հայ ժողովուրդը մեծ համատեքյամբ ու կամքի լարումով է պաշտպանել իր հայրենիքն ու ազատությունը:

Շապուհը վերջ ի վերջո հաջողեցնում է Արշակին և Վասակին բերել Պարսկաստան, իբր թե հաշտություն բանակցություններ վարելու համար, բայց զրժելով իր երգումը՝ Արշակին բանտարկել է տալիս Անհուշ բերդում, իսկ իրեն այնքան տարիներ ահ ու սարսափի մեջ պահող հերոսին՝ Վասակին, հրամայում է մորթաղերձ անել: Այս դաժան եղեռնագործությամբ, ի հարկե պայքարը չի վերջանում, և երբ թագավորում է Արշակի որդի Պապը, այն բորբոքվում է մի նոր թափով:

Պապի օրով երկրի ներքին միասնությունն ու ժեղացնելու ու պահպանելու և արտաքին թշնամիների դեմ կռվելու գործում մեծ դեր է կատարում Վասակի որդին՝ Մուշեղը: Ուստի սրա մասին ևս Փավստոսը խոսում է մեծ սիրով և միանգամայն ճիշտ ու գեղեցիկ գնահատական տալիս նրա գործունեությանը. «Այլ քաջն զօրավարն սպարապետն հայոց... միամտությամբ և արդար վաստակով ջանայր հանապաղ և վաստակէր ի վերայ թագաւորութեանն հայոց աշխարհին: Զտիվ և զգիշեր կայր յաշխատութեանն. ջանայր և ճգներ կալ ի ճակատու պատերազմին և ոչ թողոյր բնաւ ամենեւին և ոչ քան զկորի մի գետին ի սահմանաց երկրին հայոց ուրեք վտարել» *):

Մի անգամ Մուշեղը Շապուհին մեծ ջարդ է տալիս և գերի վերցնում նրա կանանոցն ու մեծամեծներից շատերին: Կանանոցը նա հետո վեհանձնաբար հետ է ուղարկում, բայց հոր

*) «Բաշ զօրավարն ու հայոց սպարապետը... միամտությամբ ու արդար վաստակով միշտ ջանում էր և աշխատանք թափում հայոց աշխարհի թագավորության համար: Գիշեր ցերեկ չաքարժվում էր, ճիզ ու ջանք էր թափում պատերազմի ճակատում լինելու և երբեք չէր թողնում, որ մի կտոր հող հայոց սահմաններից խլեն» (էջ 218):

մահվան վրեժը լուծելու համար հրամայում է բռնված մեծամեծներից վեց հարյուր հոգու մորթազերծ անել:

5-րդ դարում՝ Սասանյան Պարսկաստանի կողմից Հայաստանի վրա զործադրած նոր ճնշման առկայությունն պայմաններում, Փալատոսն իբրև հայրենասեր, բնականաբար պետք է վերհաներ հենց Սասանյանների զավթողական ձգտումների դեմ մղած պայքարի հերոսական զբաղվածները, մի բան, որ փայլուն կերպով հաջողվել է նրան:

427 թվին Հայաստանը առժամանակ կորցրեց պետական անկախությունը. բայց ժողովրդի մեջ պահպանվում է այն նորից ձևով բերելու կամքն ու հավատը: Հայ մեծագույն պատմիչ Մովսես Խորենացին իր աշխարհահռչակ գրքով գալիս էր հայ ժողովրդի ազատասիրական ոգուն մեծ սնունդ տալու, հայրենասիրական դրացմունքները վառելու և բորբոքելու: Եթե նկատի ունենանք, որ Սորենացին իր «Հայոց պատմությունը» գրել է 451 թվի ժողովրդական ազատագրական շարժումից հետո և 481 թվի ազատագրական նոր շարժման նախօրյակին, ապա մեզ համար պարզ կլինի, այն հասարակական-քաղաքական հսկայական նշանակությունը, որ իր ժամանակին և հետո կարող էր ունենալ այդ գիրքը և ունեցավ:

Սորենացու Հայոց պատմությունը հայ հին կյանքի էնցիկլոպեդիան է: Հենց միայն այն, թե ինչքան բան է նա փրկել անդառնալի կորստից, բավական էր, որ հետագա սերունդները մեծ երախտագիտություն ցուցնեին նրա անունը: Բայց Սորենացու մեծությունը և արժեքը, իբրև գիտնականի, պայմանավորվում է նաև նրա զործի բարձր գաղափարականությամբ՝ հայրենիքի պաշտպանության մեծ գաղափարով հագեցված լինելով: Այդ գաղափարականության փայլուն արտահայտությունն է նախ և առաջ այն, որ նա հնում առաջինը հանդիսացավ, որ հարկ համարեց գրել ոչ միայն իր ժամանակի անցքերի, կամ առանձին վերջրած որոշ էպոխայի պատմությունը, այլ սխտեմատիկ կերպով շարադրեց հայ ժողովրդի անցյալի ամբողջ պատմությունը, սկսելով նրա ծագումից:

Այդ հոյակապ ծրագրի մտահղացման գործում անկասկած խոշոր դեր է կատարել նաև ժամանակի հայտնի քաղաքական-ազգայական գործիչ Սահակ Բագրատունին, որը շատ բազմակողմանի զարգացած և կրթված մի անսովորություն էր: Սորենացին իր «Պատմության» մեջ անկեղծ հիացմունքով է խոսում

նրա մասին, որովհետեւ նրանից հանձնարարություն է ստացել զրկու հայոց պատմութիւնը. «Առ որով տեսանիմ և զայս, զի եթէ որք առաջ քան զմեզ և կամ առ մեօք եղեն հարուստք և իշխանք աշխարհիս Հայոց, ոչ ընդ ձեռամբ անկիւոյ իւրեանց արդեօք գտելոց իմաստնոց զայսպիսեակցս հրամայեցին կարգել զյիշատակս բանից, և ոչ արտաքուստ ուստեք այսոցիկ ի ներքս ածել խորհեցան օժանդակութիւնս իմաստից, և զքեզ այժմ այսպիսի եղեալ ծանեաք, — ապա ուրեմն յայտ է, թէ ամենեցուն քան զքեզ նախագունիցս ճանաչիս վեհագուն, և բարձրագունից արժանաւոր գովութեանց և յայսպիսիս պատկանաւոր դնել յարձանագրութիւնս բանից» *):

Սորենացիին անչափ ուրախ է իրեն արված այսպիսի հանձնարարութիւնից, որովհետեւ դա զուգադիպել էր իր ունեցած մտադրութիւններին: Գովելով Սահակ Բագրատունուն, նա անխնա քննադատութեան է ենթարկում անցյալի հայ թագավորներին և իշխաններին, որոնք ժամանակին հոգ չէին տարել հայ ժողովրդի պատմութիւնը զրկ տալու, մի բան, որի անհրաժեշտութիւնը պատմիչը միանգամայն իրավացիորեն և զեղեցիկ կերպով պատճառարարում է այսպես. «Զի թեպետեամք ածու փոքր, և թուով յոյժ ընդ փոքու սահմանեալ և զօրութեամբ տկար և ընդ այլով յոյժ անգամ նուաճեալ թագավորութեամբ, սակայն բազում գործք արութեան գտանին գործեալ և ի մեքում աշխարհիս, և արժանի գրոյ յիշատակի զոր և ոչ մի ոք ի նոցանէ պէտ յանձին կալաւ մատենադրել» **):

Եւ այսպես ահա Սորենացիին իր հանձնարելով մատչանում գրի է առնում մեր աշխարհում տեղի ունեցած բաղձաթիվ քաջութեան գործեր, որպեսզի դաստիարակի և սովորեցնի, որպեսզի

*) «Մրա հետ միասին հետեալն էլ եմ նկատում, որ, եթէ մեզանից առաջ և մեր ժամանակ ապրող հայոց աշխարհի ցեղապետներն ու իշխանները ոչ իբեցն ձեռքի տակ ընկած և հալանորեն եղած իմաստուններին հրամայեցին այսպիսի պատմական հիշատակարաններ գրել, ոչ էլ մտածեցին զրոնք որեւէ տեղից ներս բերել իմաստութեան նպաստներ, և այժմ քեզ ենք տեսնում այսպիսի մարդ, ուրեմն պարզ է, որ զու պետք է ճանաչելիս բոլոր քեզանից առաջ եղածներից վեհագուն և բարձրագուն գովեստների արժանավոր և պատմական այսպիսի արձանագրութեան մեջ զրկելու արժանի» (էջ 6, 1912 թ. հրատ.):

**) «Որովհետեւ թեպետ մենք փոքր ածու ենք և շատ սահմանափակ թիվով և շատ անգամ օտար թագավորութեան տակ նվաճված, բայց և այնպես մեր աշխարհումն էլ քաջութեան շատ գործեր կան գործված զրկու և հիշատակելու արժանի, որ նրանցից ոչ ոք հոգ չտարավ գրի առնելու» (էջ 10):

ողերի և ազատութեան համար նոր պայքարի հանի հայ ժողովրդին:

Չափազանց բնորոշ է, որ Պորենացին իր պատմութիւնը վերջացնում է Հայաստանից Արշակունիները թագավորութեան վերացման փաստով, և այդ առթիվ գրում է իր հռչակավոր ողբը: Մահից առաջ անարգութեամբ գահից զրկված հայ վերջին Արշակունի թագավոր Արտաշէսին Պորենացին թեպետ քննադատում է անբարոյական ընթացի համար, բայց դառնակսկիծ ողբում է նրա անկումը, ելնելով այն տեսակետից, որ հայերի համար ավելի լավ էր ունենալ մի այդպիսի վատ թագավոր, քան թե բոլորովին զրկվելով անկախութիւնից՝ ընկնել օտար կառավարողների լծի տակ:

Հայ ժողովրդի ազատութեան և երկրի պաշտպանութեան գաղափարից մղված՝ Պորենացին իր գրքում աշխատում է վեր հանել այն թագավորներին և նրանց ժամանակաշրջանի անցքերը, որոնք ժողովուրդը վայելել է պայքարով ձեռք բերված ազատութեան պտուղները: Այսպես, նա մեծ տեղ է հատկացնում, իբր պատմական անձնավորութիւններ ներկայացնելով, ժողովրդական էպոսից և առասպելներից վերցրած անձնավորութիւններին: Ահա խայտալին ու հաստաբազուկ դուռացադն Հայկը, որ երեքթեւան նետով կործանում է Տիտանյան Բելին. ահա Արամը, որ գերի է բռնում հայրենիքի սահմանները ձիերի ոտքի տակ արորող մեղացի Նյուքար Մադեսին և բերելով Արմավիր հրամայում է երկաթե ցից խփել ձակատին և կախել աշտարակի ծայրից, որպեսզի բոլոր անցորդները տեսնեն: Արամի մասին պատմիչը ավելացնում է, թե աշխատասեր և հայրենասեր մարդ լինելով՝ ավելի լավ էր համարում հայրենիքի համար մեռնել, քան թե տեսնել, թե ինչպես օտարները ոտի տակ էին կոխում հայրենի սահմանները և օտար մարդիկ տիրում էին իր արշուներ հարապատներին:

Հապա ինչպիսի հիացմունքով է նկարագրում նա կիսապատմական թիկնափետ, մեղվական երվանդյան Տիգրանին: Սա պահնում է Վիշապ Աժդահակին, բարձրացնում է երկրի ռազմական հզորութիւնը և խաղաղութիւն ու բարեկեցիկ վիճակ է ըստեղծում ժողովրդի համար. խաղաղութիւն և շնուցութիւն բերող Տիգրանը յուզով և մեղրով լիացրեց բոլորին՝ գրում է Պորենացին: Թե ինքը և թե նրա ժամանակը, շարունակում է նա, ժամանակակիցների համար նախանձելի էր, իսկ հետնորդներիս

համար ցանկալի. և ինչպես ինձ համար, ասում է, սիրելի է Տիգրան Առաջինի գործերի մասին ճշմարտապես պատմելը, այնպես էլ ընթերցողի համար պետք է սիրելի լինի Երվանդյան Տիգրանի պատմութունը, որովհետև ինչ մարդն ու նրա գործերն են, այն էլ նրա պատմութունն է, ուստի սիրում եմ ըստ քաջության այսպես կոչել—Հայկ, Արամ, Տիգրան: Եվ քերթողահայրը լիբիկական շեղում կատարելով—բացականչում է՝ երանի՛ նրանց օրով ծնված լինելի և նրանց տեսությամբ ուրախանալի:

Սորենացին հաճույքով է պատմում նույնիսկ այն գեպքերում, երբ թագավորողը հակակրելի է և գահը հափշտակել է ուրիշից, բայց զբաղվել է երկրի շինարարությամբ: Այսպես նա հիացմունքով նկարագրում է ժամտատեսիլ Երվանդ թագավորի շինել տված դաստակերտ Երվանդակերտը: Մեծ հովիտը, — ասում է նա, — լցրեց մարդկանցով և հոյակապ շինություններով, որոնք փայլում էին աչքի բերի նման, ապա մարդկանց ընտկության շուրջը շինեց ծաղկոցներ և բուրաստաններ, ինչպես որ բիբի շուրջը աչքի բոլորակն է, իսկ շրջապատի բազմաթիվ այգիները կարծես թե կոպերի խիտ և գեղեցիկ գիծը լինեին: Սորենացին, առհասարակ ոչ մի առիթ բաց չի թողնում ժողովրդի համար ստեղծված լավ ժամանակները հիշատակելուց, որոնց, իր դամառնալի սեղմ զբոսն առնելով, բավական շատ էջեր է հատկացրել: Օրինակ, նա մանրամասն կանգ է առնում նաև Արտաշեսի թագավորության շրջանի վրա, առատորեն օգտագործելով էպոսի տված նյութերը. որովհետև, — գրում է Սորենացին, — սրա օրով, ասում են, երկրի շեն լինելու պատճառով հայերի աշխարհում ոչ սարերում, ոչ գաշտերում չմշակված գետին չէր գտնվում:

Սորենացին հայրենիքի պաշտպանության հերոսների և նրանց արարքների մասին պատմելիս, նրանց նկատմամբ իր սերն ու համակրանքը արտահայտում է գեղեցիկ էպիտեաներով ու համեմատություններ անելով և Բյուզանդի նման նկարագրական պլաստիկ ու ռելիեֆ պատկերներ տալով: Օրինակ, Արտաշեսի զորքերի հրամանատար՝ հուոմեական լեգիոնները խորտակող Մարատ Բագրատունու մասին գրում է, որ նա ուներ իր քաջության համեմատ հասակ և իր առաքինությամբ որսում էր հոգիներ, նա վայելչացած էր գեղեցիկ ալեոր մագերով և աչքերի մեջ ուներ արյան փոքրիկ նշան, որը փայլում էր, ինչպես զրալոնտիկոնը՝ ոսկու և մարգարիտի մեջ: Մի ուրիշ օրինակ. Տըր-

գատը իր մղած կոիվներից մեկում, թշնամու բանակը ձեղքելով հսկայի նման առաջ է վազում: Չեմ կարող,—գրում է Խորենացին,—նկարագրել նրա ձեռքի արագությունը, թե ինչպես անհամար մարդիկ նրանից զարկվում թավալվում, գետին էին ընկնում, ինչպես հմուտ ձկնորսի ձկներով լիքը ցանցից ձկները գետին են թափվում ու վխտում հողի երեսին: Ապա պատմում է, թե ինչպես այդ կովում Բասիլենը թագավորը տեսնելով այդ, մոտենում է և իր կաշվով պատած ջղյա պարանով ուզում է բռնել Տրդատին. և երբ սա ձեռքը բարձրացրել էր մեկին խփելու, նա գցում է պարանը, որը հարմար ընկնում է ձախ ուսին և աջ թևի տակը: Սակայն Բասիլենը թագավորը չի կարողանում շարժել հսկային, ուստի պարանը գցում է իր ձիու կրծքին և ուզում է մարտկել, բայց մինչ այդ, Տրդատը ձեռքով բռնելով պարանը մեծ ուժով թագավորին քաշում է զեպի իրեն և սրի մի հարվածով կտրում է նրան մեջքից, կտրելով նաև հեծած ձիու գլուխը: Այսպիսի հերոսություն շատ ուրիշ գեպքերի խանդավառ նկարագրություններ է տալիս Խորենացին իր գրքում:

Խորենացուց հետո, 5-րդ դարի մյուս հայ պատմիչների՝ Եղիշեի և Ղազար Փարպեցու գործերում ևս վառ արտահայտություն է գտել բոցաշունչ հայրենասիրությունը:

Ծանր օրեր էր ազդում հայ ժողովուրդը բյուզանդական նենդ ու դաժան կայսրների և Սասանյան թագավորների լծի տակ. հարկերը և կեղեքումը անասելի չափերի էին հասել. «Նա բնավ ո՞վ իսկ կարէ պատմել,—գրում է Եղիշեն,—վասն ծանրություն մտից և սակից, բաժից և հասից, լերանց և դաշտաց և մայրեաց: Ոչ ըստ արքունի արժանավորութեանն առնուին, այլ հինարար յափշտակելով, մինչև ինքեանք իսկ մեծապես զարմանային՝ թէ ուստի այս ամենայն գանձ ելանէ՝ զիմբդ շէն կայցէ աշխարհն Հայաստանեաց»^{*)}:

Սասանյան Հաղկերտ II-ը բյուզանդացիների դեմ տարած հաղթանակից խրախուսված, որոշում է հայերի ունեցած անկա-

^{*)} «Բայց ով կարող է պատմել, թե ինչքան ծանր մուտքեր ու սակեր (հողից կամ շենքից առնված տուրքեր) բաժեր ու հասեր (բերքից առնված մասը) էին նշանակված լեռներից, դաշտերից, անտառներից: Առնում էին ոչ թե ինչպես վախել էր թագավորություն, այլ ավաղակի պես հափշտակելով, մինչև իրանք իսկ սաստիկ զարմանում էին, թե որտեղից է այսքան գանձը դուրս գալիս, ինչպես է շեն մնում Հայաստան աշխարհը» (էջ 32):

խության վերջին ֆնացորդները ոչնչացնելու բանն այն է, որ Արշակունիների դահադրկումից հետո, նախարարները դեռ պահում էին իրենց իշխանութիւնը և ունեին սեփական զորք պահելու իրավունք: Բացի դրանից հայերը քրիստոնյա լինելով՝ հոգեւոր, կուստուրական կյանքով բոլորովին անկախ էին, իսկ դատարդն այնպիսի փոթորիկներին նախադրյալ էր, որ քուն ու դադար չէր տալիս Մասսանյաններին: Հազիկերտը և նրա հաղարապետ Միհրնեսըսէնը սկզբում՝ հարկային ամենադաժան քաղաքականութեամբ, հետո՝ ուղղակի բռնութեան զինքի ուժով դավաճափութեան անել փորձեցին հայերին, նրանց վերջնականապես իրենց ենթարկելու նպատակով: Բայց այդ ծրագիրը տապալվեց, հայ ժողովուրդը զինք վերցրեց և Վարդան Մամիկոնյանի ղեկավարութեամբ ազատագրական մեծ պայքարի ելավ: Այդ պայքարը իր «Պատմութիւն Վարդանանց» գրքում էպիկական հզոր շնչով, հորդարուիս լիբիզմով, կրակոտ լեզվով հավերժացրեց Ավարայրի բլուրը՝ Նզիշին:

Նզիշին գրվածքը ոչ միայն պատմական գեպքերի մի փայլուն շարադրանք է, այլև որոշակի կերպով հետապնդում է ընթերցողին դաստիարակել հայրենասիրական ոգով, սովորեցնել սիրել ազատութեան գործի համար պայքարող հերոսներին և տեսել բռնակալներին ու դավաճաններին: Իր պատմութեան Յութերորդ կղանակի վերջում, նկարագրելով դավաճան Վասակ Սյունեցու մահը՝ Նզիշին հետեյալ խոսքերով է ավարտում գիրքը. «Գրեցաւ յիշատակարանս այս վասն նորա, առ ի կշտամբումս յանդիմանութեան մեղաց նորա. զի ամենայն ոք, որ զայս լուեալ զիտասցէ, նզովս ի հետ արեցէ, և մի լիցի ցանկացող գործոց նորա»^{*)}:

Այսպես, Նզիշին ցանկանում է, որ իր ընթերցողները նզովեն Վասակին և չհետևեն նրա արարքների օրինակին: Այս նշադատակին նա հասնում է ոչ միայն Վասակի գործունեութիւնը մերկացնելով, այլև շատ մանրամասն կերպով նկարագրելով ազատագրական պայքարը և այդ պայքարի հերոսական կերպարները վերհանելով: Նզիշին գործը իսկապես պատմութիւն լինելով միաժամանակ մի հոյակապ դյուցազներգութիւն է: Այստեղ

^{*)} «Այս հիշատակարանը գրվեց նրա համար, որ նրա մեղքերը հանդիմանվեն, նախատվեն, որպեսզի ամեն մարդ, ով լսե և իմանա այս, նզովք կարգա նրա հետեւից և ցանկացող չլինի նրա գործերին» (Էջ 182):

խոշոր պիտանականի հետ միասեղ հանդես է դալիս և խոշոր ըստեղծագործողը: Եղիշեն իր սիրած ժողովրդական պայքարի մարտիկների ու ղեկավարների մասին պատմում է մեծ ոգևորությամբ և ցանկանում է նույն ոգևորությունը վարակել նաև ընթերցողին, և վարակում է: Նա փառաբանում է արդար զործի համար ուղիների դաշտում, ընկածներին, իրրե անմահների, և ցանկանում է, որ նրանք ընթերցողի հիշողության մեջ էլ անմահ մնան: Բոլոր նրանք, որոնք կոչվում են զիտակցաբար հանուն ճշմարտության ու առաքինության, մահից չեն վախենում, որովհետև նրանց մահը իրոք անմահություն է — այսպես է խորհրդածում Եղիշեն և հետո այդ հանճարեղ կերպով ընդհանրացնում է մի աֆորիզմում. «Մահ ոչ իմացեալ մտն է, մահ իմացեալ անմահութիւն է»:

451 թվի ազատագրական շարժման ղեկավարն էր Վարդան Մամիկոնյանը, բնականաբար Եղիշեն իր պատմության մեջ պետք է մեծ տեղ հատկացներ նրան և աշխատեր ընթերցողին նախ և առաջ նրա օրինակով համակել հայրենասիրական ազնիվ գեղացունքով: Իրոք Վարդան Մամիկոնյանը հայ ժողովրդի պատմության շատ նշանավոր գեղեցիկ մեկն է հանդիսանում. ըստ Եղիշի գծերը նրա գործունեությունը համառոտ պատկերը:

Հազկերտ II-ը իր հաղարապետ խորամանկ ու դաժան ծերուկ Մինդրեբսեհի խորհրդով, խիստ հրամանով իր մոտ է կանչում հայ, վրացի և աղվան բոլոր նշանավոր իշխաններին և կատաղած, հագար ու մի սպառնալիքով ստիպում է, որ ընդունեն զբաղաչառական կրոնը: Իշխանների մեծ մասը միայն առերես կատարում են թագավորի ցանկությունը: Հազկերտը ուրախացած՝ նրանց հետ զորք և ահագին թվով մոզեր դնելով, ետ է ուղարկում իրենց երկիրը: Մոզերը դեռ ճանապարհին իրենց մեջ չիճակ են գցում, թե ում որ շրջանը պետք ընկնի և ում որ մասը պետք է հասնի ծրագրված թալանից ու կողոպուտից:

Հայաստանի սահմանը մտած մոզերի և ուրացողների հետ առաջին ընդհարումը տեղի է ունենում Անգղ կոչված գյուղաքաղաքի մոտ: Այդտեղ մոզերը փորձում են եկեղեցիների դռները ջարդել, բայց պինված հակահարված են ստանում և ետ դառնում: Սյունիքի իշխան Վասակը, որ թագավորի կողմից Հայաստանից մարզպան էր կարգված, խորամանկությամբ կարողանում է առժամանակ տեղացիների հուզված մտքերը խաղա-

577
A II
33864

դացնել և հետո մոգերին խումբ-խումբ ցրել Հայաստանի զանազան վայրեր, որպեսզի զրադաշտականութունը քարոզեն:

Այս բոլոր դեպքերին ակահատես էր Վարդանը, որոնց չհանդուրժելով՝ նա առժամանակ գաղտնի պատրաստություններ է տեսնում ատելի լուծը թոթափելու համար: Շուտով, մոգերի և պարսիկ զորքերի անլուր արարքներին և հայերի նկատմամբ ցույց տված ծաղր ու ծանակից լեռնանում է ժողովրդի զայրույթը: Եվ մի գիշեր հուզմունքով բռնված Վարդանի համախոհ իշխաններն ու ժողովրդի մարդիկ հավաքվում են սպարապետի կայանը և խնդրում են անմիջապես պայքարի դուռը պարզել: Վարդանն իհարկե չի հապաղում: Հավաքվածները, իբր Սասանյան հպատակությունից դուրս գալու նշան, պատահուտում են Հազկերտի հրովարտակները և ոտքի տակ տրորում, ապա հանդիսավոր կերպով երգվում են մինչև վերջ պայքարել իրենց նպատակին հասնելու համար: Այն ժամանակ մի իշխան դեմ դուրս գալով՝ չի միանում նրանց. նրան տեղն ու տեղը քարկոծում են: Գեղեցիկ է նկարագրում Նդիշեն ժողովրդական դաշտայթի այս բորբոքումը և բռնկումը. «Յայնժամ ամենեքեան ի նախանձ լարկութեան բրդեցան, մինչև ամենայն տեսողաց երկկամունք զողային, որք առ ոչինչ համարեցին զպարգևս արքունի և առտան հարին զհրամանս ահադինս»^{*)}:

Ամբողջ գիշերը զինվելով ու պատրաստվելով՝ ազատության համար կռվի դուրս եկածները առավոտյան Վարդանի գլխավորությամբ հանկարծ հարձակվում են Զարեհավանի մոտ գտնվող պարսկական բանակի վրա և ամբողջովին ոչնչացնում: Այստեղ բռնում են մարդկան Վասակին և ուղղում են սպանել, լայց նա խարեությամբ խոսք է տալիս պայքարին միանալ և ազատվում է: Կարճ ժամանակում հայերը պարսից կայազորներից մաքրում են նաև առանձին բերդերը և երկիրն իսպառ ազատում թշնամու զորքերից:

Ձեռք բերված այս մեծ հաջողությունից շատ չանցած լուր է ստացվում, որ Հազկերտի հրամանով Ճորա Պահակի մոտ գտնվող պարսկական բանակը մտել է Աղվանք և շարժվում է դեպի Հա-

^{*)} «Այն ժամանակ ամենքն էլ այնպես նախանձի եկան ու զայրացան, որ մինչև անգամ բոլոր տեսնողներն երկկամունքները զողողում էին. նրբանք արհամարհեցին թագավորի պարգևները և տանտակ ալին մեծամեծ հրամանները» (էջ 84):

յաստան: Վարդանն ստեղծված սպառնալից իրադրություններ միանգամայն ճիշտ է կշռադատում. մի կողմից աղվաններին: օգնելու, մյուս կողմից թշնամու մուտքը Հայաստան արգելելու համար որոշում է հարձակվողներին կանխել: Նա իր տրամադրությունն առաջ է դրել երեք մասի է բաժանում. մի մասը ուղարկում է Ատրպատականի սահմանը պահելու. մի մասը հանձնում է Վասակին, որպեսզի սա իր իսկ առաջարկած ծրագրի համաձայն Սյունիքից գաղտնի ճանապարհներով անցներ և թիկունքից հարվածեր պարսիկներին, իսկ ֆնացած մասը ինքը վերցնելով սրընթաց արշավով հասնում է Աղվանք: Վասակը, որ առաջուց իր մոտ էր պահել մի քանի համախոհ իշխանների, ոչ միայն հանձն առած պարտավորություններ չի կատարում, այլև գաղտնի լուր է ուղարկում պարսկական բանակի հրամանատար Սեբուխտ մարզպանին, որ ահա ինքը հայերի ուժը չլատել է երեքի բաժանելով, որ Վարդանի ուժերը փաքթավել են, և խրախուսում է անմիջապես ճակատամարտի բռնվել նրա հետ: Այնուհետև, հավատացած լինելով, որ Վարդանը կսպարովի, Վասակը ապստամբում է, սկսում է երկիրը քար ու քանդ անել ու Վարդանի հետ գնացած իշխանների տները կողոպտել, ընտանիքներին զերուծյան վարել և որդիներին իրեն պատանդ ուղարկել Պարսկաստան:

Վարդանը, չնայած իր ուժերի համեմատական փոքրությունը, նախաձեռնություններ չի թողնում Սեբուխտին և Կուր գետի ափին շեշտակի հարձակում է գործում նրա բանակի վրա. հարձակման հետևանքը աղետալի է լինում Սեբուխտի համար. նրա զորքի մի մասը կոտորվում է, մի մասը սեղմվելով գետին՝ կորչում է ափին գտնվող ճահիճներում: Պարսկական բանակի խզճուկ ֆնացորդները փորձում են նավակներով փրկություն գտնել մյուս ափն անցնելով, բայց ընկնում են նետերի տարափի տակ և դարձյալ ահագին կորուստներ կրում: Այս խոշոր հաղթանակից հետո, Վարդանը շարունակում է արագաթափ առաջ շարժվել և մեկը մյուսի հետևից պարսիկներից ազատում Աղվանքի քաղաքներն ու գյուղերը: Նա հասնում է մինչև ձորա Պահակ, վերացնում է պահապաններին, հրամայում է քանդել կովկասյան լեռնականների ճանապարհները փակող ամրությունները և փոօղությունների դաշինք է կնքում նրանց հետ: Հենց այդ ժամանակ լուր է ստացվում Վասակի դավաճանություն մասին:

Վարդանը շտապում է ետ դառնալ: Նրա բանակը այդ ժա-

մասնակի ապամաններում կատարում է մի անօրինակ արագ երթ՝ Ճորա Պահակից (Դերբենդ) մինչև Հայաստանի կենտրոն անագին տարածությունը անցնելով մեկ ամսվա ընթացքում: Վարդանի վերադարձը Վասակի համար լինում է այնքան անսպասելի ու հանկարծակի, որ նա ամեն ինչ թողած փախչում թաքնվում է Սյունյաց կողմերը:

Անհաջողությունից պուխը կտրցրած Հաղկերտը փորձում է հայերին խաբեություն մը իրեն ենթարկել: Նա հայտարարում է, թե ինքը կհրաժարվի բռնություն մը դավանափոխելու քաղաքականությունից, եթե վայր դրվի զենքը: Սակայն, ստում է եղիշեն, բոլոր հայերը այսպես էին մտածում և խոսում իրար հետ. «Բանի՛ լիբբ ե խորամանկ խաբէութիւն նորա... Զի որ ինքն իւր չար է, այլում բարի ոչ կարէ լինել. և որ ինքն ընդ խաւար գնա, այլում ոչ առաջնորդէ նշարտութեան լուսով: Որպես զի չի՛ յանիրաւութենէ արդարութիւն, այսպես և ոչ ի ստութենէ նշարտութիւն, սոյնպէս և ի խռովասէր մտաց ակնկալութիւն խաղաղութեան» *): Հասկանալի է, որ արշաւ գնող ու պայքարող ձեռք բերած ազատությունից ժողովուրդը չէր կարող ինքնակամ հրաժարվել: Մյուս կողմից էլ հայերը այդ ժամանակ ստեղծել էին արդեն մի այնպիսի բանակ, որի վրա կարող էին հույս դնել և որից դողում, սարսափում էր թշնամին:

Զմեռը Փայտակարան քաղաքն է գալիս Հաղկերտի հաղաբապետ Մինրենբսինը, որի ձեռքին էր գտնվում փաստորեն ողջ իշխանությունը, և սկսում է անձամբ ղեկավարել Հայաստանի վրա հարձակվելու պատրաստությունները: Նրա առաջին գործն է լինում իր մոտ կանչել թաքստոց մտած Վասակին հայերի ուժի քանակի և ղեկավարների անձնական հատկությունների մասին տեղեկություններ ստանալու և նրա միջոցով այդ ուժը երկպառակելու համար: Վասակն սկսում է քայքայիչ աշխատանք կատարել: Նրան հաջողվում է հոգևորականության և իշխանների փոքր մասին Հաղկերտի կողմը դրավել, սակայն, որ շատ հատկանշական է, նրանց զորքը հավատարիմ է մնում Վարդանին և չի հեռանում բանակից: Փայտակարանում Մինրենբսինը պար-

*) «Դնչքան լիբբ է այդ խորամանկ խաբեբա... Ով որ ինքնիւրան չար է, ուրիշի համար չի կարող բարի լինել, և ով ինքը խավարի մեջ է գնում, չի կարող ուրիշին առաջնորդել ճշմարտության լույսով: Ինչպես որ անիրաւութիւնից արդարութիւն չի լինի, այսպես էլ ստութիւնից ճշմարտութիւն չի լինի և ոչ էլ խռովասեր մտքից՝ խաղաղութեան հույս» (էջ 110):

սիկներին և բոնությամբ ու կաշառքով հպատակ ազգություններից հավաքած զորքերից կազմակերպում է մի ահագին բանակ, որի հրամանատարությունը Մուշկան Նիսալավուրտին հանձնելով՝ ինքը վերադառնում է Թագավորի մոտ:

Գարնանը Մուշկանի բանակը առաջ շարժվելով մտնում է Հայաստանի Հեր և Զարեանդ գավառը: Վարդանը անմիջապես մի զորաբաժին է հանձնում Առանձար սեպուհին և ուղարկում Պարսից ուժերը կոմով հետախուզելու ու նրանց սիրած ասպատակները ոչնչացնելու համար: Առանձարը հարձակվում է ներխուժած բանակի մի թևի վրա, ջարդում և հարկ եղած տեղեկությունները հավաքելով վերադառնում է հաջողությամբ: Վարդանը պատրաստում է հիմնական ուժերը թշնամուն դիմագրավելու համար: Այստեղ Նդիշեն պատմում է այնպիսի մանրամասնություններ, որոնք ցայտուն կերպով բնութագրում են խիզախ զորավարին: Վարդանն, —ասում է Նդիշեն,—հոգ էր տանում ամեն մի զինվորի համար ու հայրաքար խնամում և ում ինչ պահասում էր, աշխատում էր լրացնել: Նա այդ անեղ և ճակատագրական ժամին իր անձնական օրինակով և նշանավոր քաջերի արարքների մասին պատմելով ողևորում էր իր մարտիկներին ու բարձրացնում նրանց պայքարի ոգին: «Եւ զուարթագին զինքն ցուցանէր ամենեցուն: Եւ ըստ պատերազմական կարգին զբաշտարանց զյիշատակարանս երկրորդէր առաջի նոցա»^{*)}: Հապա որքան հոյակապ է և բնորոշ ճակատամարտից առաջ արտասանած նրա ճառը, որն, ի հարկե պատմիչի ստեղծագործություն է, բայց որը հիանալիորեն արտացոլում է հայ ժողովրդի և զորքի սպարապետի ազատասիրական ոգին: «Արդ աղաչեմ զձեզ, ով քաջ նիգակակիցք իմ,—գիմում է Վարդանը իր մարտիկներին,—մի՛ երկուցեալ զազնիտեսցուք ի բազմութենէ հեքանուսցն, և մի՛ յաեագին սրոյ առն մահկանացուի գրիկունս դարձուցուք, զի եթէ տացէ տէր հալոթիւն ի ձեռս մեր, սատակեսցուք զգօրութիւն նոցա, զի բարձրացի կողմն նշարտութեան, և եթէ հասեալ իցէ ժամանակ կենաց մերոց սուրբ մահու-

^{*)} «Եվ ինքն ամենից զվարթ էր ցույց տալիս իրան: Եվ պատերազմական կարգի համեմատ՝ քաջ աղամարդկանց գործերն էր կրկնում նրանց առաջ» (էջ 135):

ամբ պատերազմիս, ընկալցուի խնդութեամբ սրտիւ. բայց միայն յարութիւնս քաջութեան վատութիւն մի՛ խառնեսցուք»^{*)}:

Ճամփին ամեն ինչ քար ու քանդ անելով, բնակիչներին կոտորելով ու կողոպտելով՝ Մուշկան Նիսալավուրաբ հասնում է Արտաղ դավառը և բանակ դնում Ավարայր դուռի մոտ, Տղմուտ գետի ափին: Շուտով նույն տեղն է հասնում նաև հայկական զորաբանակը: Ճակատամարտից առաջ Մուշկանը փորձում է խաբրեայությամբ խախտել Վարդանի բանակի միասնությունը: Նա և իր մոտ գտնվող Վասակը անընդհատ պատգամավորներ են ուղարկում և աշխատում են սուտ խոստումներով համոզել հայերին, որ դիմադրություն ցույց չտան. սակայն ոչ մի արդյունքի չեն հասնում և երբ, հեզությամբ նկատում է Եղիշեն, Մուշկանին այլևս պատգամավոր չի մնում հայերին խաբելու, որոշում է կռիվն սկսել:

Հայ ժողովրդի պատմության ամենանշանավոր զեպքերից մեկը՝ Ավարայրի ճակատամարտը, տեղի է ունենում 451 թվի հունիս ամսին: Վաղ առավոտյան Մուշկանի զորքերը խռնվում են Տղմուտի ափին, բայց չեն համարձակվում գետն անցնել ու սկսում են կանգնած տեղում դուրս, հայերը, Վարդանի հրամանով չորս գնդի բաժանված առաջինն են գետն անցնում և սկսում են հարձակումը. բոլորոքվում է կատաղի ճակատամարտ, որի փառահեղ պատկերը մանրամասն կերպով տալիս է պատմիչը, մեծ ուժով ու զայրույթով երկու կողմերը բախվում են իրար. նրանց ազդակի թնդյունից, ձայների զրդյունից շարժվում էին լեռների քարանձավները: Սաղավարտներն ու մերկ սրերը փայլում էին ինչպես արեգակի ճառագայթներ. բազմաթափոց նիզակների ճոճյունից կրակ էր թափվում, իսկ վահանների կոփյունը և աղեղների լարերի ձայնքում բոլորի ականջն էին խլացնում: Կռվի տաք պահին Վարդանը տեսնում է, որ պարսիկները ճնշում են գործադրում հայերի ձախ թևի վրա և խախտում շարքերը: Նա իսկույն իր գնդով հասնում է, այդտեղ ու ջարդում պարսից բանակի աջ թևը. ապա շեշտակի զրոհով

^{*)} Այժմ ազաչում եմ ձեզ, իմ քաջ նիզակակիցներ... չվախենանք, չբաժանենք հեթանոսների շատությունից և ոչ էլ մահկանացու մարդու անագին ևրի գեմ երես շուռ տանք. որպեսզի եթե տեր հաղթությունը մեզ տա սատակեցնենք նրանց գործությունը, որպեսզի բարձրանա ճշմարտության կողմը. իսկ եթե հասել է ժամանակը, որ այս պատերազմի մեջ սուրբ մահով վրձարենք մեր կյանքը, ընդունենք ուրախ սրտով, միայն թե մեր քաջության մեջ վատություն չխառնենք» (էջ 131):

մերձավորով Մուշկանի բանակի դասավորութեան խորքը՝ մերկաթափ հարվածով ցաք ու ցրիվ է անում ու փախուստի մատնում թշնամու ամենաընտիր զորամասը—Սասյան զունդը։ Պարսիկների համար այդ ճգնաժամային բուռներին Մուշկան նիսալափուրտը նկատում է, որ Վարդանը իր գնդով շատ առաջ անցնելով կարմել է մյուս զորամասերից, այն ժամանակ նա իր փղերի հատուկ զորաբաժնի պետ Արտաշիրին հրամայում է առաջ անցնել և շրջապատել նրան։ Վարդանը իր նիզակակիցներով մեծ կոտորած է անում Արտաշիրի փղավոր զորքի մեջ, բայց ի վերջո այդ անհավասար կռիվում ընկնում է հերոսական մահով։

Կատաղի մարտը շարունակվում է մինչև մուխը ընկնելը։ Կորցրած լինելով իրենց ղեկավարին, հայերը մյուս օրը հետ են քաշվում և ամբանալով բերդերում շարունակում են դիմադրությունը։ Եղբին զրում է, որ Ավարայրի ճակատամարտում Մուշկանը չկարողացավ հաղթանակ տանել. սակայն հայերն էլ հաղթանակ ձեռք չբերին. նրա կարծիքով՝ երկու կողմերը իրար դեմ կռվելով՝ իրար պարտութեան մատնեցին։

Մեծ ճակատամարտի արդյունքի այդպիսի գնահատականի մեջ անշուշտ որոշ ճշմարտություն կա։ Բանն այն է, որ Մուշկանը, չնայած իր անադին գերակշիռ ուժերին, երեք անգամ ավելի մեծ կորուստ է կրում, չկարողանալով լճակաճան հետևանքի հասնել, որի պատճառով էլ նա կռից հետո ուրախանալու փոխարեն տագնապի մեջ է ընկնում։ Եվ իսկապես, խիստ դժգոհ մնալով Ավարայրի արդյունքից, Հազկերտը հետ է կանչում Մուշկանին ու Վասակին և տեսնելով, որ անհնար է կռվով ընկճել հայերի դիմադրությունը, ստիպված է լինում առժամանակ փոխել իր քաղաքականությունը։ Հայերի դիմադրական ուժի մասին Պարսկաստանում թյուր կարծիք ստեղծելու մեղադրանքով՝ Վասակը դատի է տրվում ու զրկվում մարզպանի պաշտոնից ու պատիվներից։

Ժամանակ առ ժամանակ տեղի տալով հանդերձ, Սասանյան բռնակալները, իհարկե, շարունակում էին իրենց հիմնական քաղաքականությունը. տեր ու տնօրինություն անելով Հայաստանի մեծ մասում՝ նրանք ժողովրդին ճնշում ու տանջում էին ծանր հարկերով, զանազան միջոցներով աշխատում էին մեռցնել նրա հողերը կյանքն ու կուլտուրան։ Բայց այդ նպատակին նրանք չկարողացան հասնել, որովհետև ժողովուրդը, ինչ զրույթյան մեջ էլ որ լինեք, ինչ ձևով էլ որ լինեք, դիմա-

գրում էր, իսկ այդ դիմադրությունը հաճախ արտահայտվում էր հենց ազատագրական կոմով:

Այսպես՝ Ավարայրից մի քանի տասնյակ տարի անցած հայ ժողովուրդը նորից ազատագրական պայքարի դրոշ է պարզում. դրա մասին արդեն գեղեցիկ կերպով մեզ պատմում է Ղազար Փարպեցին: Եթե եղիշեն ամամհացրեց 451 թվի հայ ժողովրդական ազատագրական մեծ շարժումը, ապա 5-րդ դարի հայ մեծ հայրենասերներից պատմիչ Ղազար Փարպեցին իր գրքում անմահացրել է 481—84 թվերի ազատագրական մեծ շարժումն ու նրա հերոս-մասնակիցներին: Թեպետ Փարպեցին եղիշեի շրջուցիչ փայլով ոճը չունի, բայց նա այդ պայքարը և նրա ղեկավար Վահան Մամիկոնյանին նույնպիսի խորը համակրանքով, էպիզով ու զգացմունքով է նկարագրում, ինչպես եղիշեն Վարդանին:

Վահանին հանդես բերելով պատմական ղեկքերի մի երկար շարանի մեջ՝ Փարպեցին վառ կերպով բացահայտում է նրա խորամտությունը, բնավորության հերոսականությունը, անդրզվիլի կամքը, ամենածանր փորձություններին սառնաբյուրեղ դիմադրավելու և զրանցից հաջողությամբ դուրս գալու կարողությունը: Ծանոթանա՞նք այն ղեկքերին, որոնք պերճախոս կերպով բնութագրում են Վահանին, որպես հայրենիքի պաշտպանության դադափարին նվիրված մի մարտական գործչի ու հերոսի:

Վահանը Վարդանի եղբայր Հմայակի որդին էր, մանուկ հասկում նրան Վասակը խլել էր դայակներին և իրրե պատանդ ուղարկել Մասանյանների արքունիքը: Վրաց Աշուշա իշխանը խնդրելով և կաշառելով պալատական մեծամեծներին, մանավանդ Միհրնեբուհ հազարապետին, նրանց միջնորդությամբ Հազկերտից թուլլովություն է ստանում Պարսկաստանից իր հետ տանել Հմայակի որդիներին: Վահանը մեծանալով աչքի է ընկնում խելքով ու քաջությամբ: Ծարպիկ քաղաքականությամբ նա զրավում է Հազկերտի հաջորդ Պերոզ թագավորի վստահությունը և նրա կողմից բարձր պաշտոնների նշանակվում, բայց մյուս կողմից համախոհներ գտնելով և համախմբելով ազատագրական պայքարի գաղտնի նախապատրաստություն է տեսնում որի առիթը չուտով և ներկայանում է:

Վրաստանում սասանյան լծի դեմ պայքար է սկսում Վախտանգ թագավորը: Այդ ժամանակ հայկական զորքը պարսիկ

դորապետին Ջարմինը Հաղարավու խտրի հրամանատարութեան տակ գտնվում էր Աղվանքում: Ըստ երևութիւն Վախթանգի կողմից սպասվող թեաքին հարվածից և հայերի մեջ սկսվող հուզումններից վախենալով՝ Ջարմինը որոշում է հեռանալ Աղվանքից և ի մեծ ուրախութեան հայ զորքի, ոչ թե Պարսկաստան է գնում, այլ գալիս է Հայաստան: Երբ նա հասնում է Շիրակ, ուր կենում էր Հայաստանի մարդպան Ատրվշնասպը, հանկան զորքը իսկույն աղստամբութուն է բարձրացնում, որի գլուխն անցնում է Վահան Մամիկոնյանը: Պարսիկները փախչում են Անի, այնտեղից Արտաշատ: Հայերը հասնում և պաշարում են քաղաքը: Բայց Ատրվշնասպ մարդպանը և մի քանի այլ մեծավորներ դադանի անցքերից դուրս գալով ճողողորում են Ատրպատական: Այսպես արագ և հաջող է ընթանում ազատագրական պայքարը. երկիրը մաքրելով զավթիչներից հայերը՝ մարդպան են ընտրում Սահակ Բագրատունուն, իսկ զորքի սպարապետութունը ստանձնում է Վահանը:

Ատրվշնասպը մի քանի դավաճան իշխաններից տեղեկանում է, որ Վահանի ձեռքի տակ եղած ուժերը փոքրաթիվ են, ուստի Ատրպատականում դանդաղ դորամասերից շտապ կերպով մի բանակ է կազմում և մտնում Հայաստան: Սահակը և Վահանը ստիպված են լինում մնալ մայրաքաղաք Դվինում, իսկ սլաւաբիկներին դիմադրելու համար հնարավոր է լինում միայն չորս հարյուր հոգուց բաղկացած մի գունդ ուղարկել: Հայերը շտապում են Արաքսի գետանցքին մոտենալ, հույս ունենալով Ատրվշնասպի զորքերին գետն անցնելիս մաս-մաս հարվածել, բայց տեղ հասնելով իմանում են, որ նրա ամբողջ բանակը արդեն գետն անցել է: Այն ժամանակ Վահանի եղբայր Վասակը հեծյալների մի փոքր խմբով առաջանում է Կոռակս գյուղը հետախուզութեան նպատակով: Առավոտյան հանկարծ վրա են հասնում պարսիկները և շրջապատում են այդ գյուղը: Իրեն չկորցնելով՝ Վասակը շրջապատումից դուրս գալու համար դիմում է հնարամտութեան. նա հաշտութեան կեղծ բանակցութուն է սկսում Ատրվշնասպի հետ, որի ընթացքում իր հեռ եղածներին փոքր խմբերով ծածուկ տեղերով հեռացնում է գյուղից: Երբ այլևս ոչ ոք չի մնում, Վասակը, իր մոտ եկած պատգամավորներին ծաղրելով, ինքն էլ բարեհաջող կերպով հասնում է յուրայինների մոտ:

Կշռելով իրենց փոքրաթիվ ուժերը, հայերը նպատակահար-

մար են գտնում ճակատամարտ տալ լեռնոտ վայրում՝ և քիչ հետքաշվելով դնում, բանակ են դնում Մասիսի լանջին գտնվող Ակրոսի գյուղի մոտ։ Առավոտյան Ատրվշնասպի հեծելազորը սկսում է հարձակումը։ Բայց լեռնոտ վայրը հնարավորություն չի տալիս մեծ խմբերով մոտենալ պաշտպանվողներին, մանավանդ որ վատ ձի ունեցողները և անվարժները հետ են մնում։ Այս բանը մի քոռն հայ խիզախներին հնարավորություն է տալիս ջարդել տեղ հասածներին, ապա հարձակման անցնելով՝ հետ մնացածներին ցրել ձորերի ու ժայռերի մեջ և ոչնչացնել։ Այս կովում սպանվում է և Ատրվշնասպ մարզպանը։

Վրա հասած ձմեռը Վահանին հնարավորություն է տալիս նախապատրաստվել զարնան սպասվող թշնամու նոր հարձակումը հետ մղելու։ Նբան հաջողվում է ոտքի հանել ազատագրական շարժման չմասնակցող մի շարք իշխանների և այդպիսով մեծացնել իր ուժերը։ Գարնանը Պերոզ Թազավորը իր թիկնապահների վերակացու Ատրներսեսի ընդհանուր հրամանատարությամբ մի մեծ և ընտիր բանակ է ուղարկում հայերին ընկճելու։ Երբ պարսիկները հասնում են Հեք և Զարեանդ գավառի սահմանները, Վահանը անմիջապես հավաքում է իր զորքը և շտապում է նույն տեղը։ «Եւ առեալ ընդ իւր նախարարսն և գազատս և զայլ ամենայն ռաւիկն որք կամաւոր խնդաւքեամբ երթային ի գործ պատերազմին, և չուեալք ի Դունայ զօրքն Հայոց ըստ **աւուրս օրեանացն երթեալ** **հասանէին** ի գաւառն յԱրտագ, և մօտեալք ի գունդն Պարսից՝ բանակէին ի գիւղ մի, որում անուն էր Ներսէհապատ»^{*)}։ Փարպեցու այս վկայությունը միանգամայն բացահայտում է պայքարի ժողովրդական-ազատագրական բնույթը։ Ինչպես տեսնում ենք ռամիկները ուրախությունը և կամավոր կերպով էին գնում պատերազմելու։

Վահանը ճակատի կենտրոնի հրամանատարությունը թողնում է Սահակ մարզպանին, ով ու ձախ թևերում նշանակում է նմանապես աչքի ընկնող ու հավատարիմ մարդկանց, իսկ ինքը հեծելազորի մի գունդ վերցնելով որոշում է անակնկալ հարձակումով շփոթություն առաջացնել պարսիկների բանակում։ Եթե

*) «Առաջ իրա հետ նախաընդերին, ազատներին և բոլոր ամբիկներին, որոնք կամավոր ուրախությամբ գնում էին պատերազմելու» Հայոց, զորքը Իվրնիք ելնելով իջևաններից զուրա անցնելով հազավ Արտագ գավառը և մոտենալով սարսից գնդին՝ բանակ դրեց Ներսէհապատ գյուղի մոտ» (Էջ 282-3, 1908 թ. հրատ.)

այդ հարձակումը հաջողությամբ պսակվեր, դա պիտի նշան դառնար ամբողջ ճակատով հայկական զորքի հարձակման անցնելուն: Սակայն այդ լավ մտածված ծրագիրը չի իրականանում, որովհետև Ասորեսրսհը առաջինն է սկսում հարձակումը: Բորբոքում է կատաղի ճակատամարտ: Սահակ մարզպանը և Ասորեսրսհը նիդակներով հարձակվում են իրար վրա, բայց երկուսն էլ վրիժվում են հարվածը, ապա ձիերը մոտեցնելով, իրար մագերից քնած են կռվում: Կռվի տաք պահին հայերի աջ թևը չդիմանալով թշնամու գերազանց ուժերի ճնշմանը՝ շփոթվում է և սկսում է նահանջել: Վահանը իշխաններից մեկին հրամայում է վերցնել հեծելազորը, հարձակվել թշնամու վրա և փրկել նահանջողներին, բայց նա հրաժարվում է այդ հանձնարարությունից՝ դրությունը միանգամայն անհուսալի համարելով: Այն ժամանակ Վահանը հեծելազորն առած՝ ինքն է հարձակվում և այնքան ուժգին ու շեշտակի, որ հետ շարտելով պարսիկների առաջ անցած ձախ թևը, շուտ է տալիս կենտրոնի վրա ուխառնում աջ թևի զորքերին: Պարսիկները պարկի մեջ մնալով մեծ վարդ են կրում. կենդանի մնացածները տագնապահար փախչում են:

Այս մեծ հաղթանակից հետո, հայկական զորքը դեռ չէր հանգստացել, երբ վրաց Վախտանգ թագավորի կողմից դեսպան է հասնում, որը հայտնում է, թե Վրաստանի թշնամու մեծ զորք է մտել և թագավորը՝ տեսնելով, որ իր ուժերը փոքր են՝ քաշվել է սահմանի մոտ գտնվող հայոց լեռները և Վահանի օգնություն է սպասում: Անմիջապես հավաքելով զորքը Վահանը հայտնում է Վախտանգի մոտ, և առժամանակ միասին սպասում են կռվկայան լեռնականներից օգնական ուժերի գալուստյան: Սպասվող օգնությունը ուշանում է. չնայած դրան, Վահանը ընդառաջելով Վախտանգի խնդրքին՝ իր բանակը տանում է Վրաստան: Կուր գետի ափին տեղի է ունենում համառ և արյունահեղ ճակատամարտ. հայերի և վրացիների միացյալ զորքը պարտություն է կրում և ցրվում. կռվի դաշտում քաջի մահով ընկնում են Վահանի եղբայր Վասակը և մարզպան Սահակ Բագրատունին՝ Խորենացու հռչակավոր մեկենասը:

Իսկապես այստեղից է սկսվում Վահանի օդիսականը: Ստացած աղետալի հարվածից բոլորովին չընկճված՝ նա մի առժամանակ քաշվում է Տայոց աշխարհի ամուր տեղերը: Այդտեղ նրից նրա շուրջն են հավաքվում իշխաններից ոմանք և ցրված զորքը: Սակայն հաղթանակ տարած պարսկական զորագլուխ

Միհրանը հետապնդում է նրան, աշխատելով կռվի մեջ սպանել, մի հնարքով շոնել, կամ համոզելով հպատակեցնել: Բայց այս մտադրություններից և ոչ մեկը չի հաջողվում նրան: Այսպես մի անգամ, երբ Վահանը հարյուր մարդկանցով գտնվում էր Մկնառինջ գյուղում, նրանից երկու հրասափ հեռու իր հազարներով բանակ է դնում Միհրանը: Սա չի համարձակվում հարձակվել Վահանի վրա, այլ ամեն օր պատգամավորներ է ուղարկում հաշուաթյուն առաջարկելով, բայց կտրականապես մերժվում է: Հանկարծ Պարսից արքունիքից դեսպան է գալիս և շտապով Միհրանին կանչում է պալատ: Միհրանը իր զորքով հեռանում է Հայաստանից: Այս անգամ Վահանն է հետապնդում նրան և մտնելով Այրարատ, նորից դրավում է մայրաքաղաք Դվինը:

Նոր հարձակման նախապատրաստվելով, թշնամին առաջուց խորամանկությամբ է դիմում՝ հայերի ուժը ջլատելու համար: Ենչ որ տեղից հայտնվում են սատանայի հողի կրող մարդիկ— շատ է Փարսիցին—և հայտնում, որ իրենք Վրաստանում տեսել են Վասակին և Սահակ մարդպանին, որոնք իբր թե միայն վերափոխված են եղել և հետո առողջացել, այժմ որոնք հետապնդվում են պարսիկներից և խնդրում են իրենց ազատելու համար զորք ուղարկել: Վահանը թեպետ հասկանում է, որ դա թշնամու սարքած թակարդ է, բայց զիջելով այդ իշխանների հարազատների թախանձանքին, զորքի մի մասը հանձնում է Մուշեղ Մամիկոնյանին և ուղարկում նրանց փնտնելու: Պարսիկները ողջ ձմռան ընթացքում Մուշեղին գուր տեղը ման են ածում խուլ ամալի տեղեր, խոր քարանձավներում և բարձր սարերի կառարներին:

Դարնանը հանկարծ Հայաստան է մտնում Զատինը Հաղարավուխուրը բնափր զորքերից կազմված բանակով: Վահանը թշնամու գերազանց ուժերը տեսնելով թողնում է Դվինը, բայց Ջրվեժի մոտ հանկարծ շուտ գալով իր փոքրաթիվ զորքով հարձակվում է Զատինի վրա, նրա զորքի մի մասը հիմնական ուժերից կտրելով ջարդում և նորից հետ դառնում, սարսափի զգացմունքը թողնելով հետապնդողների սրտում: Այս առթիվ Փարսիցին անում է հետևյալ խորիմաստ զիտողություն. «Վասն գի և քաջաբար փախուստ առն եզորի՝ սաստիկ առ երկիւղի գուշակէ առ միւս անգամ գործ քշմամեացն գեղին» *):

*) «Ըստ որում հզոր մարդու քաջաբար փախելը սաստիկ երկյուղ է պուշակում թշնամու հետ մյուս անգամ կռվելու համար» (էջ 318):

Հաղարավուխար իր ամբողջ բանակով հետապնդում է Վահանին՝ ճանապարհին քար ու քանդ անելով ամրոցները և կոտորելով խաղաղ բնակչությանը։ Բայց Վահանին բռնելու կռիվում սպանելու նրա բոլոր փորձերը զուր են անցնում։

Որոշ ժամանակից հետո, Պերոզը Հաղարավուխարին տեղեկացնում է, որ ինքը մեծ ուժով գնում է Հեփթաղների դեմ՝ կռվելու և հրամայում է նրան անցնել Վրաստան ու Վախտանգին ընկճել, իսկ Միհրանի տոհմից Շապուհին իրրև մարդպտն զորքի մի մասով թողնել Հայաստան։ Այս անգամ Շապուհն է սկսում հետապնդել Վահանին։ Վահանն էլ անընդհատ տեղից տեղ փոխվելով՝ իր հերթին հանգիստ չի տալիս պարսիկներին, գիշերները նետերի տարափով մեծ շփոթություններ գցելով նրանց բանակում։ Շատ բնորոշ է, որ որտեղ էլ գտնվելիս լինել Վահանը, տեղի բնակչությունը ուրախությամբ նրան նյութական օգնություն էր տալիս և մարդկանց համալրումով ետանդուն մասնակցություն ունենում նրա ձեռնարկած հանկարծակի հարձակումներին։ Մի անգամ, երբ Վահանը հաջող հարձակումից հետո (երբ պարսիկները շփոթված սկսել էին իրար կոտորել), հանգրվանում էր Շառո գյուղում, Շապուհին վերջապես հաջողվում է շրջապատել նրան։ Վահանը չի շփոթվում, նույնիսկ այն ժամանակ, երբ իշխաններից ոմանք զործը վերջնականապես տանուլ տված համարելով, սարսափած փախչում են։ Խմբելով իր մոտ մնացած փոքրաթիվ քաջերին, նա մի ուժգին հարձակումով ձեղքում, անցնում է թշնամու բանակը, ովքեր փորձում են ճանապարհը կտրել, անխնա կոտորվում են։ Այս անանկնկալից դարձնուրած և հուսահատված Շապուհը, մտածելով, որ Վահանը կարող է նորից համալրում ստանալ տեղացիներից, որոշում է վերադառնալ Դվին և թագավորից նոր զորք խնդրել։ Սակայն կիսաճանապարհին իմանում է, որ Պերոզը հեփթաղների երկրում ստակալի պարտություն է կրել ու ինքն էլ սպանվել։ Շապուհը, այնուհետև շտապում է Պարսկաստան, իսկ Վահանը հետապնդելով նրան նորից գրավում է Դվին մայրաքաղաքը։

Վրաստանից վերադարձած Հաղարավուխար խորհրդով դոռող Սասանյան Պերոզի հաջորդ Վաղարշը հրաժարվում է Հայաստան նորից զորք ուղարկելու մտքից։ Նա իր հայտնի քաղաքագետներից՝ Նիխոր Վշնասպղատին ուղարկում է Վահանի հետ հաշտության բանակցություններ վարելու։ Նիխորը Համարձակվելով Հայաստան մտնել, սահմանից պատգամավորներ է ուղարկում

Վահանի մոտ և հայտնում իր զալստյան խաղաղասիրական նպատակների մասին ու խնդրում, որ հայերը իրենց պայմանները ասեն: Նիխորի սկսած բանակցությունները ավարտվում են հռոմեացիների միջոցով: Այսուհետև Վաղարշի հրավերով Վահանը գնում է Պարսկաստան և անձամբ բանակցություններ վարում նրա հետ: Քաղաքները զոհ է մնում այդ տեսակցությունից և շուտով Վահանին նշանակում է Հայաստանի մարդպան:

Վահանի կողմից առաջադրված և Նիխորի ու Վաղարշի կողմից ընդունված, հաշտության պայմաններից մեկն այն էր, որ հայերին բողոքներ հայտնվեցին օրենքները, որ հայ մարդու հոգ չդարձնեն և ժողովրդի համար իշխանություն ու պատիվ չտան: Այսպիսով, շնորհիվ 451 և 482—84 թվերի ազատագրական մեծ պայքարի, հայ ժողովուրդը պահեց իր հայրենի օրենքները, վերջին հաշվով պահեց իրեն և իր հայրենիքը: Իսկ մեր օրերին եթե ուզում սպանել—ստում է Վահանը Վաղարշ թագավորին—իսկ այդ նկուղեքան և վտանգին ոչ մեր պապերը և ոչ մենք կարողացանք դիմանալ ու գնեց վերգրինք: Այս խոսքերը իրոք Վահանին են, թե՛ Փարսկեղունը,—զա միևնույն է: Կարևորն այն է, որ դա արտահայտում է հայ ժողովրդի նվիրական զգացմունքները: Փաստ է, որ 5-րդ դարում հայ ժողովուրդը հերոսաբար պայքարեց իր ազատության համար, իր ստեղծած հոգևոր հալածատ կյանքի ու կուլտուրայի համար և փրկեց այն:

Այժմ, երբ գերմանական լիտիացած ֆաշիստ բարբարոսները ձեռք են բարձրացրել սովետական սրբազան հայրենիքի վրա և սպառնում են ոչնչացնել սովետական ժողովրդի ազատությունն ու կուլտուրան, հայ ժողովրդի արի զավակները իրենց պարտքից տասնապատիկ ավելի ուժով պայքարում են և կպայքարեն սովետական մյուս ժողովուրդների հետ ձեռք ձեռքի տրված իրենց ազատ կյանքի ու կուլտուրայի պահպանման համար, մի կուլտուրայի, որ մոտ մի հարյուրամյակ է արդեն ինչ կառված է ողբ մեծ ժողովրդի կուլտուրայի հետ և նրա բարեբար աղիւղությունը հասել է նոր բարձունքների:

Հինգերորդ դարի հայ պատմիչների գործերը, որոնց մեջ իր փամանակին ամենախոր կերպով արտահայտություն գտավ հայրենիքի պաշտպանության գաղափարը, հետագայում էլ մեր հասարակական կյանքի և մտքի զարգացման համար մեծ նշանակություն ունեցան: Այդ նկատելու համար, բավական է իբր օրինակ վերցնել թեկուզ մեր նոր գրականության պատմության

փաստը: Մեր դրոշները դատարարակվել են 5-րդ դարի պատմիչների գործերում արտահայտված հայրենիքի պաշտպանության գաղափարով, ոգեշնչվել են այդ գաղափարի ծնած հերոսների կերպարներով, իրենց ստեղծագործությունների համար վերցրել են բազմաթիվ թեմաներ: Այսպես հենց մեր նոր գրականության մեծ հիմնադիրը, Սահապար Սրբովյանը իր հոշակավոր վեպի առաջարանում գրում է. «Հայկ, Վարդան, Տրդատ, Լուսավորիչ քնած տեղս էլ ինձ ասում էին, որ ես իրենց որդին եմ», իսկ նրա հերոսներից մեկը՝ Նվարաքիլիսի Սարգիս Իշխանը, ժողովրդին ինքնապաշտպանության կոչ անելիս՝ խրախուսելու համար ասում է. «Հայ չե՞նք, Վարթանա թոռները չե՞նք, Տրդատոս արինը չի՞ մեր սրտումը, Տիգրանի շունչը չի՞ մեր բերնումը»:

Հետաքրքրական է, որ մեր կլասիցիզմի ներկայացուցիչները տարբերվելով եվրոպական երկրների նույն ուղղության գրողներից՝ իրենց ստեղծագործությունների համար թեմաներ էին վերցնում ոչ թե հին հունական առասպելներից, այլ հայ ժողովրդական առասպելներից, որոնք պահպանվել են Մովսես Խորենացու հայոց պատմության մեջ: Խորենացու գործը մեր կլասիցիզմի արտենալն է եղել: Կլասիցիզմին հաջորդող շրջանում, բացի Խորենացուց, մանավանդ մեր նոր պոեզիայի սկզբնավորողներին շատ նյութ է տվել և նրանց համար պաշտամունքի առարկա է եղել Նդիշեի «Վարդանանց պատմությունը»: Այսպես, Ալիշանը գրեց «Պալուլն Ավարայրի» լրիկական պոեմը, Շահազիզը իր բանաստեղծություններից մեկում հայրենասերին իբրև գրիծուհեության ուղեցույց հանձնարարում է «Ոսկե զբոսչին Նդիշեի», և շատ ուրիշ այնպիսի փաստեր: Իսկ երբ 50—60-ական թվականներին դարգացավ պատմական ողբերգությունը, թեմաներն ու հերոսները դարձյալ առնվում էին գերազանցապես 5-րդ դարի հայ պատմիչներից: Հենց միայն Վարդան Մամիկոնյանի և Արշակ 2-ի մասին զրվեցին բազմաթիվ դրամատիկական գործեր: Բանաստեղծների և դրամատուրգների պես մեր վիպասաններն էլ շատ սիրել և օգտագործել են պատմիչներին: Մուրացանը «Սորհրդավոր միանձնուհի» վեպում իր հերոսուհու կրթություն և դատարարակության համար հանձնարարում է միայն մի գիրք՝ Նդիշեի պատմությունը: Իսկ հայ գրականության ամենախոշոր պատմական վեպերից մեկը, Բաֆֆիի «Սամվելը» կառուցված է Փավստոսի թեմաներով:

5-րդ դարի հայ պատմիչների գործերը, այսօր էլ սովետա-

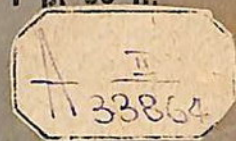
կան ժողովուրդները մղած սրբազան Հայրենական մեծ պատերազմի պայմաններում պահպանում են իրենց զաղափարական դաստիարակչական արժեքը. այսօր էլ երբ Վայրենիքի պաշտպանության մեծ զաղափարը, որը միշտ հատկապես վառ կերպով զրահավորվել է ժողովրդի մեջ երկրի համար. ծանր փորձությունների ժամանակներում, այժմ գտալ իր նոր արտահայտությունը, ստացավ նոր բովանդակություն, որովհետեւ դա սովետական հայրենիքի պաշտպանության խոր համապարփակ զաղափարն էր» («Գրավիշ»-ի հունվ. 20-ի առաջնորդողը)։

1942 թ. փետրվար:

(204)

ԳԻՆԸ 1 Ռ. 50 Կ.

ЦЕНА 1 р. 50 к.

Грб